لقەکانی زمانەوانی

زمانەوانی تیۆری و پراکتیکی

أ- زمانەوانی تیۆری Theoretical Linguistics:

زانستێکە لێکۆڵینەوە لە بیرۆدۆز و پرۆگرام و دیاریدە زمانەوانییەکان و گەشەی زمانی مرۆڤ بە پێی ئاستەکانی <u>دەنگسازی و وشەسازی و رستەسازی و واتاسازی</u> لە کۆن و نوێدا لە گشت زمانەکاندا دەکات . سەرەڕای ئەمانەش باس لە ڕێبازەکانی لێکۆڵینەوە و دەسکەوت و کەموکوڕیان لە زماندا دەکات **<u>وەك ڕێبازی مێژوویی و وەسفی و بەراورد و بەرامبەری .</u>**

ب- زمانەوانی کارەکی Applied Linguistics

زمانەوانی کارەکی بوارێکی فراوانی بە کارهێنانی زمانە.قوڵدەبێتەوە بۆ چەندین بواری بەکارهێنانی زمانی زانستی زمان لە ئێستادا تێکەڵ بە جۆرەکانی تری زانست بووە، بەواتایەکیتر دەتوانرێ سود لە زمان وەربگیرێ و هاریکاربێ لەگەڵ زانستەکانی تر.

*زمانەوانی کارەکی : ((بوارێکە لە بوارەکانی زمانەوانی بریتییە لە ئەنجامدانی یان جێبەجێکردنی ئەنجام و شێوازە هونەریەکانی میتۆدی زمانی لە شیکردنەوە و لێکۆڵینەوەی بوارێکی نازمانیدا)).

*زمانەوانی کارەکی : ((بریتییە لەو ئەنجامانەی لە بابەتێکی زمانەوانیدا فێری دەبین یان دەستمان دەکەوێت کاتێک لە بوارێکی نازمانیدا بەکاریدەهێنین)).

*زمانەوانی کارەکی : ((لقی دووەمی زمانەوانییە و سود لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی زمانەوانی گشتی وەردەگرێت و لە بواری زمانی دیاریکراو پڕاکتیزەی دەکات)).

کەواتە زمانەوانی کارەکی ئەو لقەی زانستی زمانە، کە تیایدا تیۆرەکانی زمان لە بواری نازمانیدا پراکتیزەیان دەکات .

زمانەوانی کارەکی لقی دووەمی زمانەوانییە و

سود لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی زمانەوانی **تیۆری** وەردەگرێت

و لە بواری زمانی دیاریکراو پراکتیزەی دەکات. ئەم لقەی

زمانەوانی پەیوەندی نێوان زمان و زانستەکانیتر دەردەخات

وەك :

فێرکردنی زمان و زمانەوانی کۆمەڵایەتی و زمانەوانی دەرونی

و زمانەوانی جوگرافی و زمانەوانی سیاسی و زمانەوانی

ئەنترۆپۆلۆجی ... هتد .

مێژووی زمانەوانی کارەکی

١- زمانەوانی کارەکی هەرلەسەردەمی (ئەفلاتون و ئەرستۆ) هەبووە، چونکە دەستنیشانی دەنگەکانی زمانیان کردووە لە بواری زمانەوانی پراکتیکیدا ، بەواتایەکی تر دەتوانین بڵێین لە سەرەتای لێکۆڵینەوەی زمانەوانی بابەتی کارەکی هەر هەبووە ، بەڵام بەم شێوەی ئێستا نەبووە، چونکە زمانەوانی پراکتیکی بەشێوەیەکی سەربەخۆ و یا لێکۆڵینەوەی لەسەرنەدەکرا.

- بەگشتی لەدوای سەدەی بیستەم بەشێوەیەکی سەربەخۆ ئەم زانستە (زانستی زمانەوانی کارەکی) سەریهەڵدا، ئەمەش لەوکاتەی کە بیردەکرایەوە بۆ ئەوەی تاقیگەی دەنگی دروستبکرێت بۆ لاسایی کردنەوەی دەنگی مرۆڤ لەوێوە بوارێک سەریهەڵدا بەناوی کارەکییەوە.

٢- ئەم زاراوەیە لە ساڵی (1946) بەکارهات و بو بە بابەتێکی سەربەخۆ لە پەیمانگای فێرکردنی زمانی ئینگلیزی لە (میشیگان). ٣- دواتر لە ساڵی (1958) قوتابخانەی زمانەوانی پراکتیکی لە زانکۆی (ئیدنبرە) دامەزرا و بەناوبانگترین زانکۆ بو بۆ ئەم پسپۆرییە. ئەم زانستە لە زوربەی زانکۆکانی جیهان بڵاوبوەوە.

٤- لە ساڵی (1964) یەکێتی نێودەوڵەتی زمانەوانی پراکتیکی دامەزرا (Association Interationale de Linguistiquee) و کۆمەڵەی نیشتیمانی زانستی زمانەوانی پراکتیکی لەخۆگرت. ئەم یەکێتییە سێ ساڵ جارێك کۆنگرەی خۆی دەبەستێت و لێکۆڵینەوە ی جۆراوجۆر لەو بوارە پێشکەش دەکرێت .

٥- ساڵی (1960) بەسەرەتای گرنگی سەرهەڵدانی زمانەوانی کارەکی دادەنرێت ، چونکە کانگای لێکۆڵینەوەی بواری زمانەوانی کارەکی بوو

، بەتایبەتی لەئەنجامی کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی دووەم، لەبەر ئەوە زاناکان وایان بیردەکردەوە کە یەکێک لە هۆکارەکانی هەڵگیرسانی شەڕ لەنێوان میللەتاندا تێنەگەیشتنە لە یەکتر ، هەر لەبەر ئەوە هەوڵیاندا تەکنیکی فێرکردنی زمان بۆ خەڵک ئاشکرا بکەن ، وە باشترین پرۆگرام و رێگا بدۆزنەوە بۆ فێرکردنی زمان ، هەروەها بەتەوژمێکی زۆر توند فێربوونی زمانی دووەم بایەخی پێدرا و خرایە ناو خوێندنی زانکۆیی.

لەلای کورد زانستێکی تازەیە و دەکرێ بڵێین لەناوەڕاستی (80)کانی سەدەی (20)ەم دەستیپێکرد . لە ساڵی (1995) وەکو بابەتێکی زمانەوانی لە زانکۆی سەلاحەددین گرنگی پێدرا و خرایە نێو بەرنامەی خوێندەوە.

ئەم زانستە لە زۆر بوار و توێژینەوە بەکارهات بەتایبەتی لەو بوارانە:

- زمانەوانی کارەکی گرنگی بە نەخۆشیەکانی گوتن دەدات و چارەسەری گونجاویان بۆ دەخاتە ڕوو

کاتێک پسپۆرێک هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەی گۆکردن دەدات لە منداڵێکی تەمن (4)ساڵیدا پێویستی بە لێکۆڵینەوە هەیە لەو هۆکارانەی کەوا بۆتە هۆی فێربوونی ئەو منداڵە (4)ساڵیە قسە کردنی بە زمانی دایک.

- زمانەوانی کارەکی گرنگی بە فێرکردنی زمان دەدات.
- هەوڵدەدات بنەما تیۆریەکانی زمان بەکارەکی بکات.
- ئامانجی زمانەوانی کارەکی ئەوەیە باشترین ڕێگا و تەکنیک بدۆزێتەوە لە بواری گەشەکردنی فێربووندا.
- گرنگی بە کۆکردنەوەی داتا دەدات لەچوارچێوەی کاری مەیدانیدا.

زمانەوانی تیۆری و کارەکی چەند جیاوازییەك لە نێوانیاندا هەیە گرنگترینیان بریتین لە :

دانانی تیۆر لە زمانەوانی تیۆری و پراکتیزەکردنی لە زمانەوانی کارەکی .

- زمانەوانی کارەکی بەرجەستەکردنی زمانەوانی تیۆرییە و پێشنیارەکانیی زمانەوانی تیۆری پراکتیزە دەدات .

- گرنگی بە پرۆسەی وەرگرتنی زمان دەدات و زمانەوانی کارەکی لە روانگەی بەکارهێنانەوە لە پرۆسەی وەرگرتنی زمان دەڕوانێت .

- زمانەوانی کارەکی جێگرەوەی جۆری راسپاردەکان دەخاتەڕو بە مەبەستی چارەسەرکردنی کێشە و گرفتەکانی زمان .

لقەکانی زمانەوانی

زمانەوانی **تیۆری** : ئاستەکانی

زمان ئاستی دەنگسازی ئاستی ڕێزمان

ئاستی واتاسازی

تیۆرەکانی زمان

ڕێبازەکان زمان

زمانەوانی پراکتیکی: فێرکردنی

زمان و زمانەوانی کۆمەڵایەتی و

زمانەوانی دەرونی و زمانەوانی

جوگرافی و زمانەوانی سیاسی

....

لقەکانی زمانەوانی کارەکی :

زمانەوانی زانستێک نییە بەتەنها، بەڵکو لە کۆمەڵێک زانستی تر پێکهاتووە هەموو ئەو زانستانەش لە زمانەوانیدا کۆدەبنەوە. زمانەوانی وەک هەر زانستیکی تر لە ڕێگەی پەیوەندیکردن و سوود وەرگرتن لە زانستەکانی تر و پێشکەوتنی تەکنەلۆژیاوە ڕۆژ بە ڕۆژ بەرفراوانتر دەبێت و لقی زیاتری لێدەبێتەوە. (ژان پیتار- j.petart) لە هێڵکاریەکدا پەیوەندی زمانەوانی بە زانستەکانی ترەوە لە ڕێگەی بەکارهێنان و تێکچڕژان و وەرگرتنەوە ڕووندەکاتەوە.

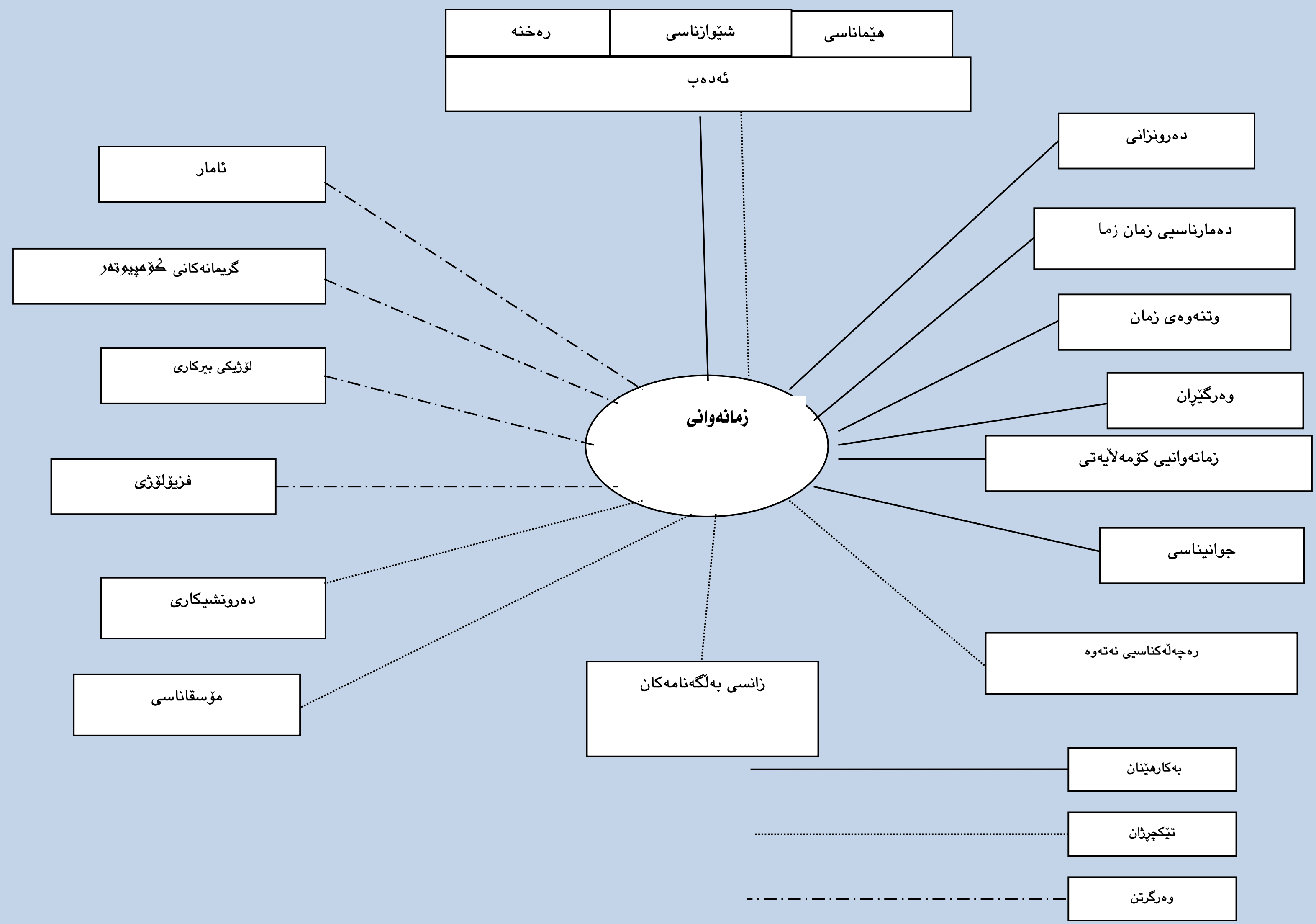
ڕەخنە
شێوازناسی
هێماناسی
ئەدەب
ئامار
گریمانەکانی کۆمپیوتەر
لۆژیکی بیرکاری
فزیۆلۆژی
دەرونشیکاری
مۆسقاناسی
زمانەوانی
زانسی بەڵگەنامەکان
دەرونزانی
دەمارناسیی زمان زما
وتنەوەی زمان
وەرگێڕان
زمانەوانیی کۆمەلأیەتی
جوانیناسی
ڕەچەڵەکناسیی نەتەوە
بەکارهێنان
تێکچڕژان
وەرگرتن

1- زمانەوانی بنەڕەتی

ئەم لقەی زمانەوانی لە بنەڕەتی زمان دەکۆڵێتەوە هەوڵدەدات بۆ ئەوەی بزانێت لە سەرەتادا زمان چۆن پەیدا بووە ، مەبەستی تاکە زمانێک نییە مەبەستی زمان بە گشتییە.

2- زمانەوانی کۆمەڵایەتی :(Sociolinguistics)سۆسیۆزمانناسی

لە وە دەکۆڵێتەوە کە کۆمەڵ و پێکهاتەکانی چ کاریگەرییەکیان لە سەر زمان هەیە و بە پێچەوانەوەش، واتە زمان چ کاریگەرییەکی لە سەر پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە هەیە.

سۆسیۆزمانناسی لە ڕاستی دا بە شوێن وەڵامی زۆر پرسیار دا دەگەڕێ کە نەک هەر بۆ سۆسیۆزمانناسەکان، بەڵکو بۆ زۆربەی خەڵکی ئاساییش سەرنجراکێشن.

بۆ نموونە هەندێک لەو پرسیارانە بریتیین لە مانە: جیاوازیی لە نێوان کوردی ڕۆژهەڵاتیی و کوردی ڕۆژئاوای دا چییە؟ ئایا ئەم دوو شێوەئاخاوتنە ئەوەندە لێک جیاوازن کە بە دوو زمان بناسرێن، یان دوو دیالێکتی یەک زمانن؟ جیاوازیی لە نێوان قسەکردنی ژن و قسە کردنی پیاو دا چییە؟ ئایا قسە کردنی ئەم دوو ڕەگەزە کاریگەرییان لە سەر بەردەوام بوون یان نەبوونی پێگە و پلەی کۆمەڵایەتیی ئەم دوو رەگەزە ، بەم شێوەیەی کە هەیە یان بووە، هەیە یان نا؟

سۆسیۆزمانناسی لە پەیوندییەکانی زمان و چینە کۆمەڵایەتییەکان، زمان و خوێندەواریی یان نەخوێندەواریی، زمانە خۆڕسکەکان یان زمانە موتوربەکان، گۆڕینی زمان، مردن و کوشتنی زمان، پلان دانان بۆ زمان، مافی زمانیی، سەرکوتکردنی زمانەکان، زمانی زگماک و زمانی زێدە، یەکزمانە یان چەند زمانە ..هتد دەکۆڵێتەوە. بە کورتی پێوەندیی دیاردەکان و لایەنەکانی کۆمەڵایەتی لە گەڵ زمان و کاریگەری دوولایەنەی ئەم دوو دیاردە مرۆڤایەتییە،

زمانەوانی کۆمەڵایەتی لێکۆڵینەوەی خۆی لە روانگەی کۆمەڵایەتییەوە بە پێی ئاستەکانی دەنگسازی و وشەسازی و رستەسازی و واتاسازی دەکات . هەوڵدەدات ئەو یاسا و رێسا کۆمەڵایەتیانە دەربخات کە رونکردنەوە و رێکخستن بۆ رەفتاری زمان و تاک دەکەن لە پەیوەندی نێوان زمان و کۆمەڵگا . لەو هۆکارانە دەکۆڵێتەوە کە وادەکات یەکێ لەم زارانە ببێتە زمانی ستاندەرد . هەروەها جیاوازی نێوان زمانی نوسین و قسەکردن لێکدەداتەوە

- زمان ناسنامەی کۆمەڵایەتی قسەکەر دەردەخات و لە رێگەی زمانەوە دەتوانین بریار بدەین: ;
- قسەکەر خەڵکی کوێیە
- لەچ بارێکی دەروونیدا دەژی و هەستی بەرانبەر بابەتی قسەکە و گوێگر و دەوروبەری چییە و سەر بە چ چینێکە و ڕادەی خوێندەواری چەندە.

زمان مرۆڤ و دەوروبەری بەیەکەوە گرێدەدا و لەهەمان کاتیشدا ڕەنگدانەوەی ئەو بارە کۆمەڵایەتییەیە کە قسەکەران تێیدا دەژین، بەڵگەشمان ئەو وشە و زاراوانەیە کە، بێ بەستنەوەیان بە باری کۆمەڵایەتی خەڵکەوە لێکنادرێنەوە، بۆ نموونە چەندین وشەی وەک: (مسکین و ڕەنجدەر و

...هتد) پێڕەوێکی کۆمەڵایەتی پێکدێنن و لە دەرەوەی ئەو پێڕەوە واتایان لێکنادرێتەوە.

-بوارەکانی زمانەوانی کۆمەڵایەتی

1 -زانستی زارە کۆمەلایەتییەکان.

2 -جۆراوجۆری زمان.

3 -زمان و دیاردە کرمەڵایەتییەکان.

4 -زمان و کۆمەڵ .

5 -لێکۆلینەوەی دەقەکان .

6 -جووت زمانی و فرە زمانی...هتد .

3- زمانەوانی دەروونی (Psycholinguistics) :

ئەم بەشەی زمانەوانی لە چۆنیەتیی فێربوونی زمان لە لایەن مرۆڤە وە ودەوری مێشک و هزر لەو پرۆسەیە دا دەکۆڵێتەوە. بۆ نموونە ئەو بەشە دەیەوێ ڕوونی بکاتەوە کە

١- بۆچی ئێمە زمان فێر دەبین و چۆن؟ بۆچی ئاژەلان ناتوانن وەکو مرۆڤ فێر بن؟ مێشکی ئێمە چ توانایەکی هەیە کە منداڵێکی 4 ساڵانە، تەنانەت کەمتریش، بتوانێ ئەم هەموو یاسا و دەستورانەی زمان فێر ببێت؟ ئایا منداڵێک ئەم یاسایانە لە بەر دەکا، بە هۆی پرۆڤەوە ؟ ئەم لقەی زمانەوانی زۆر لە فێربوونی زمان لە لایەن منداڵەوە دەکۆڵێتەوە و گەرەکیەتی هەموو ئەو یاسا هزرییانە بدۆزێتەوە کە یارمەتی منداڵێک دەدەن کە زمانەکەی فێر بێ. بۆ دۆزینەوەی وەڵامی ئەم پرسیارانەش سایکۆزماننناسەکان لە قسەکردنی منداڵەکان لە لە شێوەی قسەکردنی ئەو کەسانەی کە تووشی زەربەی مێشکیی بوون(ئەیفەیژا)، وە هەروەها لەو کەسانەش کە گرفتی خوێندنەوەیان هەیە(دیسلاکسیا) دەکۆڵنەوە.

٢- زمانەوانی دەروونی زمان وەک دیاردەیەکی تاکەکەسی لێکدەداتەوە، لە پەیوەندی نێوان قسکەرو قسەکەی دەکۆڵێتەوە .

٣-هەروەها دۆزینەوەی هۆکارەکانی نەخۆشییەکانی زمان و کەم و کوری ئاخاوتن.

٤- پەیوەندی نێوان زمان و بیرو

٥- پلانی قسەکردن ....

٦- هەروەها کاردانەوەی ئەو هۆکارە دەروونیانەی کە لە کارلێکردن دێتە ئاراوە

٧- هەروەها ئەرکی لێکۆلینەوە لە رەفتاری ئەو کەسانەی کە لەکۆمەلگایەک دەژین چۆن زمانەکانیان کاریان لە رەفتارو دەروونی کەسەکان کردووە.

شێوازی کەسێک تەنها بریتی نییە لە بیری کەسەکەو هەست و سۆزی، بەڵکو کەسێتی خودی کەسەکەیە، هەموو شێوازێک وێنەیەکە تایبەت بە خاوەنەکەی، تیایدا رێگەو چۆنییەتی بیرکردنەوە و روانینی بۆ شتەکان و لێکدانەوەیان و سروشتی هەلچوونەکانی دەردەکەوێت .
ئەمەش وادەکات لە پەیوەندی زمان بەتاکەوە بگەرێینەوە بۆ کەسایەتی تاکەکە تا زیاتر لە زمانەکە بگەین و باشتر لێی تێبگەین.

.ئەم تیۆرە خۆی بە دووردەگرێت لە دیاریکردنی کەسایەتی بۆ مرۆڤ، هەوڵدەدات کۆمەڵێک خەسڵەت بۆ مرۆڤ بدۆزێتەوە.

-

بوارەکانی زمانەوانی دەروونی :

١- نەخۆشییەکانی گوتن.

٢ -زمان و بیر.

٣ -وەرگرتنی زمان

٤ -نەخۆشییەکانی زمان .

4- زمانەوانی کۆمپیوتەری (Computational linguistics) :

-

بە کۆمپیوتەرکردنی زمانی مرۆڤ، ئەم لقەی زمانەوانی، لە زۆر زانستگە لەوانەیە سەر بە زانکۆی دەروونناسیی یان زانکۆی کۆمپیوتەرەوە بێ، لەوە دەکۆڵێتەوە کە چۆن دەکرێ بە شێوەیەکی رێکوپێک ئەو کارانەی زمان کە بە مێشک دەکرێن بە کۆمپیوتەر بکرێن،

بۆ نموونە: وەرگێڕان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر، لێکدانەوەی دەق، تایپکردنی ئەو شتەی کە بە قسە دەگوترێ و لە رێگای میکرۆفۆنێکەوە دەدرێ بە کۆمپیوتەر. بەشێکی گرینگ و پڕداهاتی ئەم بەشەی زانست پریتییە لە رێکخستنی بەرنامە کۆمپیوتەرییەکان بۆ فێربوون و فێرکردنی زمانی تر بە تایبەت زمانی ئینگلیزی. ئاشکرایە کە زۆرێک لەم کارانە هەر ئێستا بە کۆمپیوتەر دەکرێن.

5- زمانەوانی بایلۆجی :

- ئامانجی سەرەکی ئەم زانستە زانین و تێگەیشتنە لە **پەیوەندی نێوان ئەرکی زمان و ئەرکی بایلۆجی لە مێشکی مرۆڤ** .

- بۆئەوەی سود لەو زانیاریانە وەربگرین بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشییەکانی گوتن و شارەزاییبوون لە رۆنان بایلۆجی زمان.

- هەروەها لەم بوارەدا هەولدراوە بۆ هندێ لەو ئاژەلانە فێری زمانی قسەکردن بکرێن.

- جگە لەمانە لە راستی ئەوە دەکۆلێتەوە ئایا مێشکی مرۆڤ چەند بەشەو کامە بەشیان بەرپرسە لە زمان ؟

- هەروەها ئایا مندال فێری زمانی دایك دەبێ یان زمانی دایك گەشەیەکە لەنێوان ئەرکی زمان و ئەرکی بایلۆجی.

کۆئەندامی ئاخاوتن بەشێوەیەکی راستەوخۆ بەشداری لە کاری ئاخاوتن دەکەن. هەریکە تەواوکەری پێشویەتی بۆیە هەرکەم و کوری و سستی و ناتەواویەك لەهەریەکێکیان هەبێت دەبێتە مایەی ناتەواوی ئاخاوتنەکە .

چۆنییەتی جوڵەی سییەکان چونەژورەوەو هاتنەدەرەوەی هەوا لە سییەکان کە بە رێرەوی ئاخاوتندا دەروات ، واتە بە بۆری هەواو قورگ و کۆئەندامی زار تێدەپەرێت، دەبنە هۆی دروستبوونی دەنگە جیاجیاکانی زمان .

هەرکەم و کورییەك لەم ئەندامانە دەبێتە هۆی ناتەواوی لە شێوەی درکاندنی دەنگەکان .

بۆ چارەسەر کێشەکانی بەردەم ئاخاوتن و هەرکەم و کوریەك لە شێوەی گۆکردنی دەنگەکان پێیان وایە دەبێت شارەزاییەکی تەواومان هەبێت ئینجا بە ڕێگەی نەشتەرگەری بێت، یاخود هەر ڕێگایەکی تر بێت. زمان چەند بنەمایەکی بایلۆجییان هەیە کە بریتیین لە کۆئەندامی دەمار، کۆئەندامی دەنگی، کۆئەندام بیستن.

کۆئەندامی دەمار لای مرۆڤ لە دوو بەشی سەرەکە پێك دێت:

- چێوە کۆئەندامی دەمار:

- بەهەموو چواردەوری لەشدا بلاوبۆتەوە ئەرکی چێوەکۆئەندامی دەمار بریتییە لە:

- گواستنەوەی زانیارییە هەستییەکان لە بەشەکانی لەشی مرۆڤ بۆ دەماغ ، بە پێچەوانەوەش

- گواستنەوەی زانیارییە جوڵەییەکانە لە دماغەوە بۆ ماسولکەکانی لەش.

2- کۆئەندامی دەماری ناوەند :

أ- درکە پەتك : ناوەندێکە لە نێوان دەماغ و ئەندامەکانی تری لەشی مرۆڤ بەتایبەتی هەستەوەرەکان و دەست و قاچ و ماسولکەکانی .

ب- مێشك: یەکێکە لە گرنگترین و هستیارترین ئەندامانی کۆئەندامی دەماری و بە سەنتەرو مەلبەندی رێکخستنی وەلامدانەوە خۆویست و ورياکەرەوە هەستییەکان دادەنرێت ، سەرەرای مەلبەندی کۆنترۆلی جولە خۆویستەکان و ناوچە هستییەکان وەك بینین و بیستن.....هتد.

7- زمانەوانی جوگرافی:

ئەرکی ئەم جۆرەی زمانەوانی لێکۆلینەوەیە لە گۆرانکاریە زمانەکان لە ماوەیەکی دیارکراو . بێ ئەوەی گرنگی بە بنەمای مێژوویی ئەم گۆرانکاریانە بدرێت هەروەها گرنگی دەدات بە ئەتلەسی زمانەوانی و بۆ دەرخستنی دابەشبوونی جوگرافی دیاردەکان.

زمانەوانی جوگرافی گرنگی بە چەند رەهەندێکی تری وەك کەلتوری و پیشەیی لە ناوچەیەکی جوگرافی دەدات . ئەم گۆران و دیاردە جوگرافیانە دەتوانن ناو بنێین زاری کۆمەلایەتی کە لە ئەنجامی کارلێکردنی رەهەندی جوگرافی و رەهەندەکانی تر دێتە ئاراوە . بەم پێیە زمانەوانی جوگرافی و زانستی زارەکان لەیەك دەچن.

زمانەوانی ئەنثرۆپۆلۆجی:

- ئەم زانستە زمانی مرۆڤ و تایبەتمەندی مرۆڤ بەگشتی بەیەك دەبەستێتەوە وەك تایبەتمەندی بایەلۆجی کەلتوری بە پێی کات و شوێن .
- لە مێژووی گەشەکردنی رەگەز واتە زانستی مرۆڤ دەکۆڵێتەوە. واتە ئەو گەشەیەی کە بەسەر مرۆڤدا دێ لەسەرەتای ژیانیەوە تامردن .هەروەها کارتێکردنی گەشەی مرۆڤ لەسەر گەشەی زمان .
- واتە زمانە سەرەتاکان چی بوون چۆن بەکارهاتوون بە پێی ئەو گەشەو گۆرانەی بە درێژایی مێژوو بەسەری دا هاتووە.

- پەیوەندی دێرینی کۆمەڵگەی سەرەتایی لە لایەک و کۆمەڵگەی پێشکەوتوو بە زمانێکیترەوە.
- سیستەمی دەنگی کۆمەڵگەیەکی دواکەوتوو لەگەڵ سیستەمی دەنگی کۆمەڵگەیەکی پێشکەوتوو چۆن بووە.

زمانەوانی ماتماتیکی :

-

ئەم بابەتەی زمانەوانی لە پەیوەندی زمانی مرۆڤ بە ماتماتیکەوە ئاشکرادەکات و لەسەر بناغەیەکی ماتماتیکی لە زمان دەکۆلێتەوە ، هەروەها چۆن لە نێوان 0-9 گەورەترین ژمارە دروست دەبێ ئاوا دەتوانین لە نێوان ئەو ژمارە دیاریکراوەی فۆنیم دەتوانین بێ سنور وشە دروست بکەین .

زمانەوانی ماتماتیکی لە ئاستی دەنگسازیدا: دەنگی بزوێن ژمارەیان ٨ دانەیە ،دەنگی نەبزوێن ژمارەیان ٢٩ دانەیە. ئەم دەنگانە وەک کردەیەکی ماتماتیکی لێک دەدرێن ،ئەم دەنگە بزوێن و نەبزوێنانە لێکدەدرێن برگە دروست دەکەن، بە پێی دەستوری زمانەکە.

-**زمانەوانی ماتماتیکی لە ئاستی وشەسازیدا:** هەر بەشێکی ئاخاوتن وەرگرین دەبینین کردەی زمانەوانی ماتماتیکی بەشێوەیەکی زۆر فراوان تێیدا بەکاردێت، بەتایبەتی بەشەکانی ئاخاوتن لەرووی پێکهاتنەوە. بەشەئاخاوتنی ناو : ئاسن+گەر= ئاسنگەر..ناوی سادە +ناوی سادە= ناوی لێکدراو : مار+ماسی= مارماسی . کور+ەکە= کورەکە.....

-**زمانەوانی ماتماتیکی لە ئاستی رستەسازی:** لە رستەسازی گرێی ناوی ،گرێی کاری ، گرێی بەند .کەرسەی لاوەکی و کەرسەی سەرەکی ..رستەی سادە+ئامراز+ رستەی سادە = رستەی لێکدراو. ئازاد زیرەکە بەلام ناخوێنێ. ....

-**زمانەوانی ماتماتیکی لە ئاستی واتاسازیدا:** سیما جیاکەرەوەکانی واتا ئەم هێمایانە دەگرێتە خۆ : ئافرەت : +مێ+هەراش+ شوی کردووە . هەروەها دژواتاکان بە هێمای: درێژ * کورت.

پاک=خاوێن=پاقژ . پور= میمک=پلک

زمانەوانی سیاسی :

ئەرکێکی ئەم زمانەوانییە گرنگیدانە بە لێکۆڵینەوە لە گوتارو نوسینی سیاسی کە لە بۆنە فەرمییەکان و نا فەرمییەکان بە کاردێن.

ئەرکێکی تری لقێکە لە زمانەوانی کۆمەڵایەتی بەڵام لەبەر گرنگی بۆتە لقێکی سەربەخۆ ئەرکی ئەم جۆرەی زمانەوانی هەولدانە بۆ پالپشتکردنی زمانی ستادارد و بەهێزکردنی بە مەبەستی یەکخستن و پاککردنەوەی لە وشەی بیانی و زارەکان .

11- زمانەوانی ئیتنۆلۆجی :

لە پەیوەندی نێوان زمان و کەلتور دەکۆلێتەوە بۆ تێگەیشتن لە کۆمەلگا ، لێکۆلینەوە لە زمان بۆخۆی دەکات و بەو پێیەی زمان گوزارشتە لە وەچەو رەگەزی مرۆڤ وەیا گەل و کەلتورێکی دیاریکراو . هەروەها گرنگ بە زمانی کۆمەلگا سەرەتاییەکان دەدات وەك هیندییە سورەکانی ئەمریکا.

١٢- زمانەوانی ئامارStatistical :

ئەو زانستەیە کە شێوازی ئاماری بەکار دەهێنێت لێکۆڵینەوەکانی زماندا. واتە بە ئامار داتاکان دەخاتە روو شیان دەکاتەوە.

١٣- زمانەوانی دەق Text Linguistics :

ئەمە لقێکە لە لقەکانی زمانەوانی کە لێکۆڵینەوە لەسەر دەقی نووسراویان گوتراو دەکات وەک پارچەیەکی وەسفی یان دیمەنێکی شانۆگەری یان گفتوگۆیەک.

هەروەها بایەخ دەدات بە شێوازەکانی ڕێزکردن و ڕێکخستنی دەق و پەیوەندی پارچەکانی دەق بەیەکەوە بۆ گەیاندنی واتا.

- 14- زمانەوانی پەروەردەیی Educational Linguistics :

لقێکە لە زمانەوانی کارەکی لە پەیوەندی نیوان زمان و پەروەردە و زمان و فێرکردن دەکۆڵێتەوە. ئەم زاراوەیەش لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەکارهاتووە بۆ ئاماژە کردن بەم لقە لە زمانەوانیدا.

١٥- زمانەوانی فێرکاریPedagogical Linguistics :

لقێکە لە زمانەوانی گرنگی دەدات بە چاککردن و بەرەو پێش بردنی توانایی فێربوون لای قوتابییان و مل و کەچ کردنی بە گەشەی فێرکردن لە قوتابخانەکان و چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی کە رووبەرووی فیرکردن دەبنەوە. لەم بوارەدا چەندین رێگا پێشنیاز دەکات بۆ فێرکردن بە پێی گەشەکردنی قوتابخانە زمانەوانییەکانەوە.

١٦- زمانەوانی فۆلکلۆری Folk Linguistics :

لێکۆڵینەوەی **چەمکە باوەکانی** زمانە لە ناو کۆمەڵگای زمانی لە بیرو بۆ چوونەکانی جەماوەر بە تایبەتی ئەوانەی پسپۆڕ نین لە بواری زماندا دەکۆڵێتەوە .

زمانەوانی دادوەری: (Forensic Linguistics)

چۆنییەتی بەکارهێنانی زمان گرینگی خۆی هەیە، لێکۆڵەر دەتوانێ ئەو شێوازە زمانە بەکار بهێنێت کە پێویسی پێیەتی. زمانەوانی دادوەری سود لە فەلسەفەی بەکارهێنانی زمان وەردەگرێت و خزمەتی دادگا دەکات لە بەئەنجام گەیشتنی لێکۆڵینەوەکان دا. ئەمانەش بە کەڵک وەرگرتن لە واتاسازی وفۆنەتیکی وشیکردنەوەی گوتارو پڕاکماتیک وزمانەوانی کۆمەڵایەتی. لێکۆڵینەوە لە ڕووی زمانەوانییەوە گەڕانە بەدوای گەیشتن بە دەرئەنجامی ڕاستی لێکۆڵینەوە.

- ئەشەر (1994) دەڵێت: زمانەوانی دادوەری لقێکە لە لقەکانی زمانەوانی کارەکی، لەو زانیاری و داتا زمانەوانیانە دەکۆڵێتەوە و شیدەکاتەوە کە لەگەڵ ڕوودانی تاوانەکە دێن، بە مەبەستی دەستنیشان کردنی ناسنامەی تۆمەتبار یان تاوانکار .

-فرێزەر (2005) دەڵێت: ئەو زانستەیە کە تەکنیک و تیۆرەکانی دەنگسازی بەکاردێنێت لە گەڕان بەدوای پرسە یاساییەکان و دەستنیشان کردنی ناسنامەی تاوانکار لە میانەی پشکنینی داتا دەنگییە تۆمار کراوەکان، کە لەکاتی ئەنجامدانی تاوان، یان کێشەکە گۆکراون و دەربڕاون.

بوارەکانی بەکارهێنانی زمان لای لێکۆڵەر:

١- ڕونکردنەوەی **شێوازی کەسێک**، کە گومان لە نوسینەکانی دەکرێت لەو نامەیەی،کە پەیوەندی بە تاوانەکەوە هەیە.

٢- پشکنینی بەڵگەی دەنگی تۆمارکراو. بۆ ناسینەوەی ناسنامەی قسەکەر بە شێوەیەکی گشتی ناسنامەی قسەکەر بە دوو ڕێگە دەناسرێتەوە.

أ- ڕێگەی ناسینەوەی ناسنامەی قسەکەر بە گوێگرتنی ئاسایی (Auditory Identification) لە ڕێگەی تابوری دەنگی کەسی.

ب- ڕێگەی ناسینەوەی ناسنامەی قسەکەر بە بەکارهێنانی تەکنیکی (Identification –Technical Speaker) ئەم ڕێگەیە مۆری دەنگیش لەخۆ دەگرێت.(Auditory Identification)

- 3- یەکێ لە ئەرکەکانی زمان زیاتر لەئەرکەکانی تر بەکاردەهێنێت ئەویش **ئەرکی پرسیرکردنە** .

کاتێک لێکۆڵەر دەست دەکات بە لێکۆڵینەوە لەگەڵ تۆمەتبار هەمیشە دەبێ زمانێکی پرسیار ئامێز بەکار بهێنێت، چونکە لە رِێی پرسیار کردنەوە دەگاتە ئەسڵی رِوداوەکە. ئایا لێکۆڵەر بۆچی پرسیاری هەبوون نەبوونی مۆڵەتی چەک هەڵگرتن ئارِاستەی تۆمەتبار دەکات؟ چونکە چەکی بە مۆڵەت ئەگەر تاوانی پێ بکرێ سزاکەی بە بەراورد لەگەڵ چەکی بێ مۆڵەت کەمترە.

٤- شێوازی قسەکردنی لێکۆڵەر:

پێویستە لێکۆڵەر بە پێی **جۆری کەسایەتی** تۆمەتبار زمان بەکاربهێنێ، واتە کاتێک لێکۆڵەر لێکۆڵینەوە لەگەڵ کەسێکی لادێی نەخوێندەوار دەکا وەکو تۆمەتبار دەبێ **بە زمانێکی سادە** لێکۆڵینەوەکە ئەنجام بدا، یان کاتێک لێکۆڵینەوە لەگەڵ کەسێکی بەتەمەن تر لە خۆی دەکا وەکو تۆمەتبار پێویستە **زمانێکی بەرز** لە **رووی رێزی** کۆمەڵایەتیەوە بە کاربهێنێ، مەبەست ئەوە نییە، کە لێکۆڵەر بۆی هەبێ **زمانی زبر** بەرامبەر بە تۆمەتباری بە تەمەن بچووک تر لە خۆی بەکاربهێنێ، بەڵکو زیاتر مەبەست چۆنییەتی بەکارهێنانی زمانە لای لێکۆڵەر .

٥- بەکارهێنانی زمانێکی نەرم :

بە هیچ شێوەیەک نابێ لێکۆڵەر پەنا بباتە بەر بەکارهێنانی زمانی زبر لە لێکۆڵینەوەدا. پرسیار ئاڕاستەی سەرجەم لێکۆڵەرەکان کراوە ئایا زمانی هەڕەشە بەکار دەهێنن؟ وەڵامیان ئەوە بوو کە یاسا ڕێگەی پێنەداون بە هیچ شێوەیەک زمانێکی توند و هەڕەشە بەرامبەر بە تۆمەتبار بەکاربهێنن، تەنانەت لێکۆڵەر ڕێگە پێنەدراوە بە دەنگێکی بەرزیش پرسیار ئاراستەی تۆمەتبار بکات.

بەرزی و نزمی دەنگ:

بەرزکردندنەوە و نزمکردنەوەی دەنگ لەکاتی لێکۆڵینەوە کردن لەگەڵ تۆمەتبار ڕۆڵی گرنگی هەیە لە زووتر بەدەست هێنانی زانیاری دروست، هەرچەندە لە پێشتر ئاماژەی پێدراوە لێکۆڵەر ڕێپێدراو نییە دەنگ بەسەر تۆمەتبار بەرزبکاتەوە، چونکە دەبێتە هۆی دروست بوونی فشاری دەروونی لەسەر تۆمەتبار،

بەڵام هەندێ لە لێکۆڵەران ئەم ڕێگایە بەکار دەهێنن بۆ بەدەست هێنانی زانیاری دروست لەسەر ڕووداوی تاوانکاری . ئەگەر تۆمەتبار جاری یەکەمی نەبێ لە کردەی تاوان، ئەوا دەنگ بەرزکردن لەکاتی لێکۆڵینەوە لەگەڵی هیچ فشارێک دروست ناکا، چونکە ئەزموونی تاوانکردنی هەیە، ئەزموونی لێکۆڵینەوەکردنیشی هەیە.

بەڵام ئەگەر تۆمەتبار جاری یەکەمی بێ ئەوا بەرزکردنەوەی دەنگ لەکاتی لێکۆڵینەوە لەگەڵی بێگومان توشی فشارێکی دەروونی دەکات و وای لێ دێ زوو دان بەتاوانەکەی دابنێ.

٧- هێز و ئاوازە:

هێز وزەیەکە دەخرێتە سەر بڕگەیەک لە بڕگەکانی وشە، لەکاتی ئاخاوتندا هێز کە دەخرێتە سەر دەنگێک یان چەند دەنگێک ئەوا دەبێتە هۆی گۆڕینی واتا. ئاوازە بریتییە لە بەرزکردنەوە و نزمکردنەوەی پلەی دەنگ لەسەرەتا یان ناوەڕاست یان کۆتایی ڕستە.

پرۆگرامی زمانەوانی دەماری N.L.P

-زانستێکی ڕەفتارییە کە تیۆر و شێواز و تەکنیکت پێشکەش دەکات لە پێناو گۆڕان و کاریگەری یان نموونەیەکی ڕەفتارییە شارەزایی و تەکنیکیت پێ دەبەخشێت.

ئەو زانستەیە لێکۆڵینەوە دەکات بۆ گەیشتنن بە وەڵامی ئەو دوو پرسیارە :

چیمان دەوێت؟

چۆن دەتوانین بەدەستی بهێنین ؟

ئیبراهیم ئەلفەقیە دەڵێت: کاریگەری زمانە لەسەر مێشک و ڕەفتارەکانی مرۆڤ.

-دکتۆر تاد جێمس: لێکۆڵینەوەی بابەتیانەیە دەربارەی شارەزایی یان تاقیکردنەوە کە چۆن کاریگەری دەکەینە سەر ڕەفتار.

زاراوەی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری (N.L.P):

- Nدەمار:

ئاماژە بۆ کۆئەندامی دەمار دەکات کە پێنج هەستەکان لە خۆدەگرێت، کە هۆکارە بۆ کارپێکردنی هەموو هەست و جەستەی مرۆڤ.

L- زمانەوانی:

توانای سروشتی تاکە بۆ بەکارهێنانی زمان، زمانی گوتراو و زمانی جەستە. تاوەکو شێوازی بیرکردنەوە و بیرورا بدۆزێتەوە.

– P پرۆگرامکردن:

دەستبەسەرداگرتنی هزر و بیر و هەستەکانی مرۆڤ بەرەو باشتر .ئەو توانستەیە کە :

لەڕێگای ئەم پرۆگرامکردنە زمانی عەقل بەکار دەهێنین بۆ گەیشتین بە ئەنجامێکی بەهێز و باش.

توانای دۆزینەوە و بەکارهێنانی پرۆگرامە عەقلییەکان دەگرێتەوە لە عەقلمان، کە لە پەیوەندی کردنەکانماندا لەگەڵ کەسانی تر بە بێ ئاگایی بەکاریدەهێنن .

لێکۆلینەوەکان سەلماندویانە کە لەسەدا نەوەدی پرۆگرام کردنی مرۆڤ لە نێوان لە دایك بوون و ساڵی حەوتەم دا دەبێت لە نێوان سالانی (7 - 18)دەگاتە سەدا سەد.

پرۆگرامکردنی زمانەوانی دەماری بیرۆکەی لەسەر ئەوە دامەزراوە، کە دەتوانی هەموو کارێک ئەنجام بدەی ئەگەر بزانی ئەقڵت بە بەرنامەی بەسوود پرۆگرام بکەی .

واتە دەبێت بەرنامەی گونجاو بخەینە مێشکمان، تاکو بتوانین بە شێوەیەکی کاریگەر بەکاری بێنین و بگەینە ئامانج.

١- کەواتە ئەو پەیامەی کە دامان ناوە و دەمانەوێ بیرمانی پێ پرۆگرام بکەین ،

٢- دەبێت هەستێکی بەهێز پاڵپشتی پەیامەکەت بکات تاوەکو عەقلی ناوەوە وەری بگرێت.

٣- دەبێت پەیام دووبارە و سێ بارە بکرێتەوە تاوەکو عەقل پرۆگرام دەبێت.

٤- پەیامەکە باش و پۆزەتیڤ بێت.

ئەو هێزە ڕاستەقینە و توانایەی کە هەر تاکێک هەیەتی کە بە هۆیانەوە دەتوانێ جۆرەکانی ژیانی بگۆڕێ لەڕووی بیرکردنەوە و ڕەفتارەوە.

١- پرۆگرامی زمانەوانی دەماری بایەخ بە دۆزینەوەی چەشنەکانی مرۆڤ لەڕووی بیرکردنەوە و هەستەکانەوە دەدات. دەتوانێ بگاتە ئەوەی کە دوای پرۆگرامکردنی تاکێ لە تاقیکردنەوە بەتەواوی کەسایەتیەکەی بگۆڕێ.

٢- هەروەها توانیویەتی بارەکانی ئەندێشەی مرۆڤ بپێکێ و بیاندۆزێتەوە، تەنانەت لە حاڵەتی نەرێنیشەوە بیانگۆڕێ بۆ حاڵەتی ئەرێنی .چونکە دانانی خەیاڵ گرنگە بۆ گەیشتن ...

٣- لە بواری چارەسەرکردنی هەندێ نەخۆشیدا زۆر سەرکەوتوو بووە،لەوانە (ترس لەشوێنی بەرز، خەمۆکی، گەشکە).

مێژووی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری:

پرۆگرامکردنی زمانەوانی دەماری کاری هاوبەشی چەند زانایەک بوون لەوانە: دکتۆر جۆن تۆماس گریندر (Gohn Thomas Grinder 1939) کە دکتۆرای هەبوو لە زمانەوانی لە زانکۆی (کالیفۆرنیا) و دواتر وەک پرۆفیسۆرێک لە بواری زمانەوانی لە زانکۆی (سانتاکرۆز Santa Cruz) دامەزرا لە (کالیفۆرنیا)، لەم ماوەیەدا چەند لێکۆڵینەوەی گرنگی لە بواری زمانەوانی پێشکەشکرد. لە ماوەی کارکردنی پەیوەندیکرد بە

دکتۆر (ریچارد باندلر 1950)، کە فێرخوازی خوێندنی باڵا بوو لە دەروونناسی و پسپۆر بوو لە بواری بیرکاری و پرۆگرام دارێژی کۆمپیوتەر بوو و ئارەزوومەندی بیستن و رۆنانی نموونەی ئاخاوتن بوو، داوای لە دکتۆر (گریندر) کرد هاوبەشی لێکۆڵینەوەکانی بکات و بە ئەزموونەکانی زۆر سەرسام بوو.

رۆڵی زمان لە پرۆگرامکردنی بیر :

مرۆڤ لە رێگای زۆر سەرچاوە پرۆگرامکراوە و لە قۆناغی تەواوی پرۆگرامکردن بۆتەوە، جا ئەگەر سەرچاوەکان باش بووبن، ئەوا ئەویش باش پرۆگرامکراوە و ئەگەر خراپیش بووبن ئەوا خراپ پرۆگرامکراوە.

دکتۆر (هلسمتر) پێی وایە چیت چاندبێت ئەوە دەدوریتەوە.

(ئیمرسۆن) پێی وایە ئێمە دەگۆڕێین بە ئاراستەی بیرکردنەوەکانمان،

جا ئەگەر بە شێوەی ڕێکەوتیش شبێت ئێمە وازمان لە بیرکردنەوە هێنا ئەوا بەشێکی زۆری کۆنترۆڵی هۆش لە دەدەست دەدەین .

<u>ئامرازی ئەم پرۆگرامکردنەش </u>زمانە کە خۆی لە بەکارهێنانی دەگرێتەوە بە شێوەیەکی کارا لە هەڵبژاردنی وشە و رستە و تەکنیکی زمانی.

بنەماکانی پرۆگرامکردنی بیر:

بنەماکانی پرۆگرامکردنی زمانەوانی دەماری بریتین لە (5) بنەما:

ا- ئامانج: Outcome

دەبێت لەخۆمان بپرسین چیمان دەوێ ؟

ب- بیرتیژی هەست: SENSORY ACUITY

دەبێت وردبین لە تێبینیکردن و بەئاگایی و لە بەکارهێنانی هەر پێنج هەستەکانمان بۆ کۆکردنەوەی زانیاری.

ج- خابوونەوە FLEXIBILITY

دەبێت نەرمبین و توانای ئەوەمان هەبێت خۆمان بگونجێنین لەگەڵ بارودۆخ و کێشەکان، بەڵام نابێت ئامانج لەبیر بکەین.

د- کارکردن و دەستپێشخەریکردن : TAKE ACTION

واتە هەڵسان بە هاویشتنی هەنگاوی یەکەم بەرە و ئامانج .

ه- ئامادەباشی جەستەیی و دەروونی OPERATE FROM PHYSIO. & PSYCHO

جەستەو دەروون تەواکەری یەکترین بۆیە پێویستە ئامادەباشی تەواومان هەبێت بە باشترین شێوە.

سوودەکانی زمانەوانی دەماری:

١-بە چ ڕێگایەک بیردەکەیتەوە بۆ بەکارهێنانی لەکاتی پێویست.

٢-زاڵبوون بەسەر هەستەکان.

٣- چۆنیەتی بەدەستهێنانی ئەو ئامانجەی کە دەتەوێ

٤- خێرا ڕازیکردنی بەرامبەر.

٥-زانینی ستراتیژیەتی سەرکەوتن.

٦-رزگاربوون لە ترس باری لە ناکاو .

بوارەکانی زمانەوانی دەماری:

لە زۆربەی بوارەکاندا ئەم زانستە دەتواندرێت بەکار بهێندرێت بە تایبەت ئەو بوارانەی کە مرۆڤ زمانی تێدا بەکار دەهێنێت:

١- بواری پەرەپێدانی کەسایەتی.

٢- بواری تەندروستی

٣- بواری فێرکردن .

٤- بواری بانگەوازی.

٥ -بواری کارگێری.

فێربوونی زمان :

أ- فێربوونی زمان لای منداڵ   ب- فێربوونی زمانی دووەم

تیۆرەکانی فێربوونی زمان لای منداڵ :

منداڵ بەشێوەیەکی گشتی لە تەمەنێکی دیاریکراودا فێری زمان دەبێت، بە تایبەتی زۆربەی لێکۆڵینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە پێنجەم ساڵی تەمەنیدا سەرکەوتوو دەبێت لە وەرگرتن و فێربوونی زماندا (جگە لەو منداڵانەی کە دووچاری نەخۆشییەکانی گوتن و ئۆتیزم دەبن).

زانایان بە تایبەتی دەروونناسەکان لە بابەتی باسکردنی فێربوونی زمانەوە چەند تیۆرێکیان دارِشتووە، بریتین لە:

١- تیۆری ئەرکی :

ئەم تیۆرە گرنگی بە لایەنی **ژینگەی کۆمەلایەتی تاک** دەدات. **(بیاجێ)**
ئاماژە بەوە دەدات کە وەرگرتنی زمان دەوەستێتە سەر :

پەیوەندی نێوان گەشە، پێشکەوتنی مەعریفی، درکپێکردنی تاکەکە،

پرۆسە زمانی و نازمانیەکان لە ژینگەی کۆمەڵایەتی تاکەکەدا،

هەرچەندە هاوبرۆاکانی (بیاجێ) بانگەشەی ئەوە ناکەن کە ئەم تیۆرە لە گەشەپێدانی داهاتی زمانی بە تیۆرێکی تەواو (کامل) دابنرێ لە شیکردنەوەی وەرگرتنی زماندا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەند لایەنێک لەڕووی چەمکەکان و پەیوەندییە ئەرکییەکان شیدەکاتەوە،لە چۆنیەتی وەرگرتنی زماندا .

٢- تیۆری ڕەوشتی:

ئەم تیۆرە وا بە باش دەزانێ کە منداڵ لە بەرامبەر هەر ڕەوشتێکی بەرامبەرەکانیدا ئەویش ڕەوشتێک دەنوێنێ،

چۆن منداڵ لاسای دەکاتەوەو رەوشتەکە دەنوێنێ؟

دەبینێ بەرامبەرەکانی هەڵوەستە دەکەن و پێی دڵخۆش دەبن.

ئەوا ئەم ڕەوشتە لای جێگیردەبێت و دووبارەی دەکاتەوە.

. (واتسۆن و سکینەر) کە دامەزرێنەری ئەم تیۆرەن، وای دەبینن کە زمان خۆی ڕەوشتێکە لە سەرەتاشدا هەر لەسەر بنەمای (کار و کاردانەوە)، واتە ڕەوشتەوە دروستبووە. لەسەر ئەم بنەمایە (بلومفیلد) لە داڕشتنی بیرۆکەکانیدا چەمکی زمانی و نازمانی دەهێنێتەوە.

ڕەوشتییەکان : پێیان وایە کە زمان بەهرەیەک نییە لە منداڵدا هەبێ، بەڵکو زمان لای منداڵ لەسەر بنەمای ڕەوشتە بەرامبەر ڕەوشتێکی بەرامبەرەکانیدا، واتە لەسەر بنەمای (کار و کاردانەوە) دروست دەبێت.

ئەو ڕەخنانەی کە لەم تیۆرە دەگیرێت:

ئەگەر پشتگیری دایک و باوک زیاتر لەو وشە و دەربڕینانە بێت، کە بتوانرێ مانا و شتەکە بەرامبەر بکرێ تاوەکو منداڵەکە وەریان بگرێت، ئەی وەرگرتنی ڕستە چۆن دەبێت؟ ئەگەر منداڵەکە ڕستەکەش دووبارە بکاتەوە وەکو خۆی نایڵێتەوە.

منداڵ بە شێوەیەکی گشتی هەوڵدەدات زۆر لەو دەربڕینانەی گوێی لێ دەبێت دووبارەی بکاتەوە، جاری واش هەیە خودی ئەو دەربڕینانە خۆیان هەڵەن.

هاندان و پشتگیری زیاتر بۆ ئەو وشە و دەربڕینانەن کە واتا بەرامبەر بە شتی بەرجەستە بەراورد دەکرێ، ئەی مندڵ چۆن بە ڕەوشت فێری ئەو دەربڕینانە دەبێت کە بەشتی بەرجەستە نابەسترێتەوە؟

بەڵگەمان بۆ ئەم ڕەخنانەی ڕەوشتی چییە؟

تێگەیشتنی زمانی پێش گوزارشتکردنە، ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە ئەو وشە و دەستەواژانەی تێیان دەگات بێ پشتگیرییە.

٣- تیۆری درکپێکردن:

کاتێک منداڵ گوێی لە پێکهاتەیەکی زمانی دەبێت بۆنموونە: کاتێک گەورەکان نیشانەی (ەکە) دەخەنەسەر هەندێ وشە منداڵەکەش هەمان کار ئەنجام دەدات.

لەسەر هەمان پێکهاتە زمانییەکە شت دووبارەدەکاتەوە. ئەم تیۆرە پێی وایە کە منداڵ زمان و پێکهاتە زمانییەکان لە ڕێی گریمانە و خەمڵاندنەوە فێردەبێت، واتە گوێی لە چ جۆرە پێکهاتەیەکی زمانی بێت ئەویش هەوڵدەدات لەسەر هەمان پێکهاتەی زمانی شت دووبارە بکاتەوە،

کاتێکیش کارێکی لەو جۆرەی کرد سەیری هەڵوێستەکەی بەرامبەری دەکات سەبارەت بەوەی دەری بڕیووە، ئەگەر لایەنی ئەرێنی تێدابێت ئەوا بە بەردەوامی وشەکان دەردەبڕێ.

ئەگەر لایەنی نەرێنیشی تێدابێ ئەوا هەوڵدەدات بە دوای پێکهاتە دەربڕاوەکان بچێ لە ڕێگای خەمڵاندن و دووبارەکردنەوە. و دواتر بۆی دەردەکەوێت کە لەو گریمانەیە ڕاستی کردووە یان هەڵەی کردووە، ئیتر بەردەوام نابێت و هەڵەکە ڕاست دەکاتەوە.

بە پێی ناوەڕۆکی ئەم تیۆرە وا دەردەکەوێ کە ئەم تیۆرەش لە بنەڕەتدا بچێتەوە سەر تیۆری ڕەوشتکاری، چونکە ئەوەی تیۆرەکە باسی دەکات منداڵ بە سەرنجدانی ڕەوشتی خۆی و کاردانەوەی گەورەکان دەتوانێ ڕاستی و ناڕاستی بزانێ.

ئەوەی لەم تیۆرە جێی ڕەخنەیە ئەوەیە کە ئایا خەیاڵی منداڵ ئەوندە فراوانە کە بتوانێ گریمانە بۆ چۆنیەتی ئاخاوتنەکانی دابڕێژێ ؟

٤- تیۆری سروشتی:

منداڵ لەگەڵ لە دایکبوونی توانای فێربوونی زمانی لەگەڵدایە، هەر بۆیە وا دانراوە کە زمان ڕەوشتێکی تایبەت بە ڕەگەزی مرۆڤایەتییە.

لایەنگرانی ئەم تیۆرە وای بۆ دەچن کە توانای مرۆڤ لە وەرگرتنی زمان پەیوەستە بە لایەنە بایەلۆژیەکانی مرۆڤ خۆی (ئەندامانی ئاخاوتن، گویێ، سازگە). (چۆمسکی) یەکێکە لەو زمانەوانانەی لە داڕشتنی تیۆرە زمانییەکەیدا گرنگیەکی زۆری بەو لایەنە داوە، چونکە بەلای ئەو زمان بریتییە لە (چالاکی و توانستی مرۆڤ). واتە هەر منداڵێک بە هۆی ئەو دوو لایەنەوە لە توانایدا هەیە لە ماوەیەکی کورت زمانی دایکی وەربگرێت، چونکە:

١- منداڵ لەگەڵ لە دایکبوونی توانستی فێربوونی زمانی لەگەڵدایە،

٢- دواتر ئەوانیتر لە ژینگەی ئەوکۆمەڵگایە وەردەگرێ کە تێیدا دەژیت.

زاناکان دەڵێن وەرگرتنی زمان تەنیا بەلایەنی (توانست) ناتەواوە و پێویستی بە (چالاکی)یە، بۆیە

مرۆڤ ئەگەر لە دەرەوەی ژینگە کۆمەڵایەتییەکەی پەروەردە بێت، ئەوا لە وەرگرتنی زمان دادەبڕێت.

تیۆرەکانی فێربوونی زمانی دووەم

فێربوونی زمانی دایک: پەیوەندی تێکەڵاوبوونی مرۆڤ بەهەمان ژینگە هەیە،

بەڵام فێربوونی زمانی دووەم: مرۆڤ پێویستی بە ڕاهێنانێکی زۆر دەبێت چونکە بۆ فێربوونی زمانی دووەم لەناو هەمان ژینگەی کۆمەڵایەتی ناژیت.

کەواتە ژینگەی زمانی خاڵی یەکلاکەرەوەیە لەنێوان زمانی دایک و زمانی دووەم.

تیۆرەکانی فێربوونی زمانی دووەم:

١- تیۆری هاوشێوەیی و بەرامبەری:

ئەم تیۆرە وای بۆ دەچێ، کە لە فێربوونی زمانی دووەمدا زمانی دایک کاریگەری نییە، واتە بەلای تیۆرەکە فێربوون پرەنسیپێکی هاوبەشە جا ئەم پرەنسیپە بخرێتە هەر کام لەم دوو زمانە (زمانی دایک، زمانی دووەم) .فێربوونی زمانی دایک و فێربوونی زمانی دووەم دوو پرۆسەی تەواو هاوشێوەن لە بنەڕەتدا .

ئەم تیۆرە هیچ گرنگی بەوە نەداوە کە لە فێربوونی زمانی دایکدا منداڵ کە چاو دەکاتەوە بە ژینگەیەکی یەک زمانی ڕادێت، دواتر تێکەڵاو بە هەمان ژینگەی کۆمەڵایەتی و زمانی دەبێت، لەو ژینگەیە گەشە دەکات و گەورە دەبێت و لەگەڵ گۆڕانکاریەکانی زماندا دەژیت.

زۆر ئەستەمە مرۆڤ زمانی دووەم وەک ئەو زمانە زگماکە وەربگرێ، مەگەر لە ماوەیەکی زۆر درێژ و خۆ ڕاهێنانێکی زۆر نەبێ لەسەر زمانەکە .

٢- تیۆری جیاوازی و نا بەرامبەری :

ئەم تیۆرە لە کەموکورییەکانی تیۆری پێشووەوە (تیۆری هاوشێوەیی و بەرامبەری) هاتۆتە ئاراوە، چونکە بە پێچەوانەی تیۆرەکە لەگەڵ ئەوەدا کۆکە کە لە فێربوونی زمانی دووەمدا زمانی دایک کاریگەری زۆری هەیە، چونکە مرۆڤ کاتێ فێری زمانی دووەم دەبێت یان هەوڵ دەدا فێری زمانی دووەم ببێت هەمیشە دەکەوێتە ژێر کاریگەری زمانی یەکەمەوە بەوەی کە ئەو لایەنانەی لە زمانی یەکەمەوە نزیکن بە ئاسایی و بێ کێشە وەریان دەگرێ، بەڵام کێشە و کۆسپ لەو کاتەوە دروست دەبێ کە هەندێ لە پێکهاتە زمانییەکانی زمانی دووەم پێچەوانەی پێکهاتە زمانییەکانی زمانی دایک بن .

تیۆری یەکەم دەڵێ زمانی دایك کاریگەری نابێ لەسەر زمانی دووەم زمانی دایك بە جیا فێردەبین زمانی دووەمیش بە جیا . بەڵام تیۆری دووەم دەڵێ نەخێر کاتێ زمانی دووەم فێر دەبین زمانی دایك کاری گەری دەبێ لەسەری بە بەڵگەی ئەوەی کە کاتێ فێری زمانی دووەم دەبین بە یاساکانی زمانی دایك قسەی پێ دەکەین ، یان ئەو وشەو لایەنانەی لە زمانی دایك نزیکن بە ئاسانی فێری دەبین

لەم حاڵەتەدا زانایان هەوڵیانداوە وەک لایەنێکی سەرەکی لە فێربوونی زمانی دووەمدا ئەو کۆسپانە دیاری بکەن، چۆن؟

ئەویش لە ڕێگای بەرامبەرکردنی هەردوو زمانەکە بۆ دۆزینەوەی هاوبەشی و جیاوازی لەنێوانیاندا، تا لە ڕێگای ئەم بەرامبەرکردنە زمانی دووەم فێری ئەو کەسانە بکەن کە دەیانەوێ.

ئەم تیۆرە نەیتوانی ئەوە یەکلایی بکاتەوە کە ئایا زمانەکان جیاوازی و هاوبەشییان هەیە یان جیاوازی و هاوبەشی نێوان زمانی یەکەم و زمانی دووەم تەنیا وەک ڕێگای فێربوونی زمانی سەیر بکرێ،چونکە فێربوونی زمان و دەستنیشانکردنی جیاوازی و هاوبەشی زمانەکان لە چوارچێوەی زانستی زماندایە و زانستی زمان خۆی پێوە خەریک دەکات، لەکاتێکدا فێبوونی زمان پرۆسەیەکی دیکەیە و لایەنی دەروونی، بایەلۆجی و مەعریفییەکان بەڕێوەی دەبەن.

٣- تیۆری شیکردنەوەی هەڵەکان:

تیۆرەکە دەیەوێ بە دوای ئەوەدا بگەڕێ کە هەڵەکە لە چییەوە سەرچاوەی گرتووە، ئایا هەڵەکە لە نەگەیشتنی زانیارییەکانی فێربوونەوە سەری هەڵداوە. ئایا هەڵەکان بە هۆی کاریگەری زمانی دایکەوەیە؟ یان لە خودی پێکهاتە زمانییەکەی زمانی دووەمەوەیە؟ یان هەڵەکە لەکاتی فێرکردنی زمانی دووەم دروست بووە؟

بۆیە زانایان لە هەوڵی ئەوەدابوون تیۆرێکی دیکە لە بەرامبەر تیۆرەکە دابڕێژن بۆ پڕکردنەوەی کەم و کوڕییەکانی. تیۆرە نوێیەکە هەڵوەستە لەسەر ئەو هەڵانە دەکات کە مرۆڤ لەکاتی فێربوونی زمانی دووەمدا دەیکات، بەتایبەتی لەو کاتەی دەیەوێ زانیارییەکان بخاتە دووتوێی دەستورەکانی زمانە نوێیەکە. تیۆرەکە دەیەوێ ئەو هەڵانەی مرۆڤ لەو بارەوە دەیانکات پۆلین بکات، هەروەها هۆکاری ئەنجامدانی هەڵەکانیش بدۆزێتەوە بەپێی سروشتی هەڵەکان خۆیان.

٤- تیۆری فێربوونی بە هەنگاو:

تیۆرەکە وا بە پێویست دەزانێ بۆ فێربوونی زمانێکی تر جگە لە زمانی دایک بە هەنگاو و بە قۆناغ بێت و هەر قۆناغێکیش تایبەت بکرێ بە ئاستێکی دیاریکراو، چونکە وەرگرتنی زمان لە کاتێکدایە کە زمان سیستەمێکی ئاڵۆزە بۆیە وەرگرتنی ئەستەمە بە یەک پارچەیی، بۆیە پێویستە زمانی دووەم بە قۆناغ وەربگیرێت، تا ئەو کاتەی فێرخوازی زمانەکە دەگاتە ئاستی ئەوەی تەواوی زمانەکە فێرببێت.

زاناکان چەند ڕێگایەکیان لەو تیۆرانە هەڵێنجاوە وەک شێوازی چۆنیەتی فێربوونی زمانی دووەم، هەر یەکێ لەو ڕێگایانە ڕەهەندی دەروونی، کۆمەڵایەتی و مەعریفی تایبەت بەخۆی هەیە, گرینگترینیان ئەمانەن:

أ-ڕێگای کلاسیکی (ڕێگای ڕێزمان وەرگێڕان):

ئەم تیۆرە لەوەدایە دەبێ فێرخوازی زمان دەستور و یاسا ڕێزمانییەکانی زمانی دووەم وەربگرێت و دواتر بە کەرەسەی هەمان زمان دایانبڕێژێتەوە.

-کەموکوڕییەکانی ئەم ڕێگایە:

١- کاتێ فێرخواز دەیەوێ ڕستەیەک بەو زمانە لەسەر ئەو یاسایانە دروست بکات ، کێشەی ئەوەی بۆ دروست دەبێت کە ئاخۆ ئەم وشەیە لەڕووی ڕێزمانییەوە چ گۆڕانێکی بەسەردا دێت کاتێ دەخرێتە ڕستەوە، بەمەش دووچاری ئاڵۆزی دەبێت، لە کاتێکدا هەڵبژاردنی وشە خۆشی کێشەیە، چونکە کەسەکە نازانێ کە ئایا ئەم وشەیە بۆ ئەم شوێنە دەست دەدات یان نا.

٢- ڕێزمان لە ئاخاوتنەوە وەردەگیرێ، ئەستەمە کەسێک بتوانێ لەسەر زانینی ڕێزمان فێری زمان ببێت.

٢- گرنگی نەدان بە پەیوەندیکردن،چونکە لەم ڕێگایەدا زیاتر لەبەرکردن ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت .

ب-ڕێگای ڕۆنانکاری:

ریگای رۆنانکاری گرنگی به فێربوونی زمان دەدات به سێ ڕێگا:

ڕێگای ڕاستەوخۆ ، ریگای خوێندنەوە ، ریگای زارەکی

ڕێگای ڕاستەوخۆ : ئەم ڕێگایە هەوڵدەدات لە فێرکردندا وەرگێڕانی زمانی دووەم بۆ سەر زمانی دایک و کاریگەرییەکانی وەلابنێ. ئەم ڕێگایە گرنگی بە فێرکردنی زارەکی دەدات ئەمەش لە ڕێی بەستنەوەی ناو و وشەکە خۆیەوە، تا لەم ڕێیەوە قوتابی فێری ئەو شتانە ببێ کە فێردەکرێ، واتە گوێگرتن بنەمای سەرەکییە بۆ فێرکردن.

کەموکوڕییەکانی ئەم ڕێگایە لەوەدایە گرنگی بە لایەنی زارەکی و گوێگرتن دەدات بە بێ بە هەند وەرگرتنی لایەنی زانستی زمان خۆی، واتە شیکردنەوەی زمانەکە لەڕووی زانستی،

سەرەڕای ئەمەش لایەنی وەرگێڕانی فەرامۆش کردووە کە لایەنێکی زۆر گرنگە لە فێرکردنی زمانی دووەمدا.

ڕێگای خوێندنەوە:

ئەم ڕێگایە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە پێویستە فێرخواز دەقی جۆراوجۆر بەو زمانەی دەیەوێ فێری ببێ بخوێنێتەوە، بەڵام بەبێ گەڕانەوە بۆ زمانی یەکەمی و وەرگێڕان تا بتوانێ لەم ڕێیەوە وردەکارییەکانی زمانەکە ببینێ.

ڕێگای زارەکی و بیستن و بینراو: ئەم ڕێگایە بە باشترین ڕێگا دادەنێن، کە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە پێویستە فێرخواز

١-بە گوێگرتن لەسەر زمانەکە ڕابێ،

٢- دواتر هەوڵبدات بەو زمانە بدوێ، بۆ ئاسانکاری لایەنی بینین زیاد کراوە بۆ ڕێگاکە بۆ یارمەتیدانی فێربوون.

گرنگی ئەم ڕێگایە لەوەدایە کە فێرخواز بە هەمان ئەو زمانە ڕادێ کە هەوڵدەدا فێری ببێ. ئەم ڕێگایە زیاتر لەسەر بنەماکانی قوتابخانەی ڕۆنانکاری ئەمریکی داهێنراوە، بێگومان ئەم قوتابخانەیەش پێیوایە کە زمان بریتییە لە ئاخاوتن و دەربڕین نەک نوسین و خوێندنەوە. دەڵێن ڕێزمان تەنها بۆ ئاسانکارییە نەک فێربوونی زمان.

ج-ڕێگای پەیوەندیکردنی بەردەوام :

فێرخواز ئەو زمانەی دەیەوێ فێری ببێت دەبێت هەمیشە لەپێناو پەیوەندیکردندا وەری بگرێ و بەکاریبهێنێت نەک بۆ فێربوونی ئاستەکانی زمانەکە و ڕێزمان و پێکهاتەی زمانەکە خۆی. ئەم ڕێگایە لەسەر تیۆری (چۆمسکی) بناغەی دانراوە بەوەی کە دەتوانرێ لەسەر پێکهاتەی چەند بنەمایەکەوە چەندەها ڕستەی بێ ژمار بەرهەم بهێنرێ لەبەرئەوەشە زمان بە ئامرازی پەیوەندیکردن دادەنرێ، چونکە زمان بۆ گوزارشتکردنە لە بوارە جیاجیاکانی ژیان و کۆمەڵایەتی.

_کەموکوڕییەکانی ئەم ڕێگایە:

١- وا پێویست دەکا ژینگەیەکی زمانی تایبەت بە زمانی دووەم دابین بکرێ و پێویست بە فێرکەری باشیش دەکات.

٢- هەموو کەسێ فێری زمانێک دەبێ تەنها بۆ ئاخاوتن و تێگەیشتن نییە، بەڵکو پێویستە فێرخواز ڕێزمانی ئەم زمانەش بزانێ و شیبکاتەوە.

٣- ئەو کەسەی زمانەکەی وەرگرتووە ڕێگا و شێوازی تایبەت پێویستە کە بگیرێتە بەر کە تا ئێستا ئەم ڕێگا و شێوازانە دیاریکراونین.

لەئەنجامدا زاناکان باس لەوە دەکەن کە ئەو ڕێگایانە هەموو پێکەوە بکرێنە بنەمایەک بۆ فێرکردنی زمانی دووەم. کە هەریەک لەو ڕێگایانە کەلێنێک پڕدەکەنەوە.

نەخۆشیەکانی گوتن speech pathology

پرۆسەی پەیوەندیکردن ڕووبەڕووی هەندێ کێشە و کەم و کوڕی دەبێتەوە کە دەبنە هۆی دروست بوونی نەخۆشیەکان ، پێیان دەوترێت (نەخۆشیەکانی گوتن) یان (نەخۆشیەکانی پەیوەندیکردن).

نەخۆشییەکانی ئاخاوتن دووجۆرن:

- نەخۆشیەکانی گوتن ، نەخۆشیەکانی زمان.

- نەخۆشیەکانی گوتن:

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی کەم و کورتی گوتن .بۆچی کەم و کوڕی لە گوتن ڕوو دەدات.

-هۆکاری ئەندامی

-هۆکاری نائەندامی (ئەرکی): وەک هۆکاری کۆمەڵایەتی و خێزانی. هۆکاری دەروونی.

هۆکاری هەڵچوونی (انفعال). هۆکاری ژینگەیی. هۆکاری بۆماوەیی.

١- أ-نەخۆشیەکانی گۆکردنی دەنگ (کیشە فۆنەتیکیەکان)

(نەخۆشێک) فۆنیمی کۆتایی وشەیەک دەرنابڕێت

یان دەنگەکە دەگۆڕێت بە دەنگێکی تر.

کۆمەڵێک دەنگیان دەستنیشان کردووە دەبێتە کێشە بۆیان لە کاتی : دەربڕینیاندا، لەوانە: (س، ش، ک،ت،.... هتد) .

ب-نەخۆشیەکانی چینەکانی دەنگ

ئاوازەی دەنگ، بەرزونزمی دەنگ، ئەمانەش دەبنە هۆی گرِی زۆری دەنگ یان نزمی زۆری دەنگ یان کپی زۆری دەنگ.:

ج- نەخۆشیەکانی ڕەوانی لە ئاخاوتندا:

بەخێرایی قسەکردن:

زمانگرتن:

نەخۆشییەکانی گوتن چەندجۆرێکن:

أ-نەخۆشیەکانی گۆکردنی دەنگ (کیشە فۆنەتیکیەکان):

کێشەیان لە بەکارهێنان و دەربڕینی فۆنەکان (دەنگەکانی زمان) هەیە، بۆ نموونە: کەسێک (نەخۆشێک) فۆنیمی کۆتایی وشەیەک دەرنابڕێت یان دەنگەکە دەگۆڕێت بە دەنگێکی تر. زاناکان کۆمەڵێک دەنگیان دەستنیشان کردووە کە ڕووبەڕووی ئەو نەخۆشانە دەبێتەوە یان دەبێتە کێشە بۆیان لە کاتی دەربڕینیاندا، لەوانە: (س، ش، ک،ت،.... هتد) .

ب-نەخۆشیەکانی چینەکانی دەنگ:

لەم نەخۆشیەدا گیروگرفتەکان پەیوەستن بە تایبەتمەندیەکانی دەنگ و چۆنیەتی دەنگ، لەوانە: ئاوازەی دەنگ، بەرزونزمی دەنگ، ئەمانەش دەبنە هۆی گڕی زۆری دەنگ یان نزمی زۆری دەنگ یان کپی زۆری دەنگ.

ج- نەخۆشیەکانی ڕەوانی لە ئاخاوتندا:

لەم جۆرە نەخۆشیەدا ئاوازە و ڕەوتی گوتن تووشی کێشە دەبێت، دەکرێتە دوو بەش:

زمانگرتن :تایبەتمەندی ئەم نەخۆشییە بریتییە لە دووبارەکردنەوەی دەنگ یان بڕگەی وشەکان، واتە نەخۆشەکە بڕگەیەک یاخود دەنگێگ بۆ چەند جارێک لە ماوەیەکی کورتدا دووبارە دەکاتەوە یان وەستان و قورسایی خستنە سەر دەنگێک یان دەنگی یەکەمی بڕگە و وشەکان.

بەخێرایی قسەکردن: بریتیە لە نارێکی یان بێ سیستەمی زمانی لەکاتی ئاخاوتندا، تایبەتمەندیەکانی بریتین لە خێراییەکی لە ڕادەبەدەر لە کاتی قسەکردندا، نارێکی لە ڕستەکاندا،قرتاندنی دەنگێک یان بڕگەیەکی وشەکان، تەواو نەبوونی لایەنی فۆنەتیکی دەنگ.

٢-نەخۆشییەکانی زمان:

لەم نەخۆشیانەدا کێشەکە لە گوتندا نییە، بەڵکو لە توانستی زمانیدایە کە ناتەواوی یان نەبوونی تێگەیشتنیان هەیە، دووبەشن:

١- دواکەوتنی گەشەی زمان:

لەم نەخۆشیەدا منداڵ درەنگتر لەکاتی ئاسایی خۆی دەست بەقسەکردن دەکات، لەزۆربەی حاڵەتەکانیشدا تێبینی ئەوە دەکرێت کە تێگەیشتنی منداڵ (نەخۆشەکە) کەمترە لە ئاست تەمەنەکەی خۆی، ئەمیش چەند هۆکارێکی جۆراوجۆری هەیە وا دەکات ئەم نەخۆشییە سەر هەڵبدات:

هۆکاری بۆماوەیی ، بەکارهێنانی دەرمان لەلایەن دایکەوە لەکاتی دوو گیانیدا، کەم توانایی لە بیستن (تێکچونی ئەندامانی بیستن)، کەم ئەقڵی، ئۆتیزم.

٢- ئەفازیا:

ئەفازیا فەوتانی تەواو یان بەشێک لە توانای تێگەیشتنە (تێگەیشتنی واتای زمان، ئاخاوتن) جا ئەم ئاخاوتنە چ بە شێوەی بیسراو بێت یان نووسراو جیاوازی نییە، ئەمەش پەیوەندی بە زیرەکییەوە نییە.

لە جۆرە جیاوازەکانی ئەفازیادا هەمیشە تێکچوونێکی دیاریکراو لە مەڵبەندێک لە مەڵبەندەکانی مێشک هەیە کە دەبێتە هۆی لە دەستدانی توانای پەیوەندیکردن، واتا هێماکانی پەیوەندیکردن ناناسێتەوە.

زاراوەی (ئەفازیا) بۆ مرۆڤی گەورە بەکاردێت

بەڵام بۆ منداڵی نزیک تەمەن شەشساڵی زاراوەی (دیفازیا) بەکاردێت،

کە لە شێوەی گەشە نەکردنی تەواوی زمان بەدەردەکەوێت. شایانی باسە منداڵی توشبوو بە (دیفازیا) دەتوانێ قسە بکات و مەبەستی خۆشی بگەیەنێت، بەڵام وشە و یەکەی زمانی (ڤاکۆبلەری) سنورداره .

فەرهەنگناسی:

سێ زاراوەمان هەیە فەرهەنگناسی ، فەرهەنگسازی ، فەرهەنگ

زاراوەی فەرهەنگناسی (لێکسیکۆلۆجی):

زاراوەی فەرهەنگناسی (لیکسیکۆلۆجی) لێکسیک واتە ((فەرهەنگ لە lexicon وەرگیراوە)) logy بەواتای زانست ، لێکۆلینەوە دێت ، کەواتە لێکسیکۆلۆجی واتە فەرهەنگزانی. فەرهەنگزانی بەواتای زانینی فەرهەنگ دێ ، فەرهەنگناسی بەواتای ناسینی فەرهەنگ دێ.

فەرهەنگناسی شارەزاییبوونە لە فەرهەنگ لایەنی ئەو زانیارییانەی کە پێویستە لە زانستی فەرهەنگ و ناوەڕۆکی فەرهەنگەکە.

((زانستی فەرهەنگە ،لە پێکهاتەو واتای وشەکان دەکۆڵێتەوە)

((لێکۆلینەوەیە لە فۆرم و مێژوو و واتای وشەکان)

زاراوەی فەرهەنگسازی(لێکسیکۆگرافی) :

لایەنی هونەری فەرهەنگە، لایەنی دەرەوەی فەرهەنگە لەرووی قەبارەو جۆرو چۆنیەتی و چاپەوە.

واتە لە قۆناغی یەکەم فەرهەنگنوسان دەبێ شارەزاییان لە فەرهەنگناسی هەبێ ئینجا لە قۆناغی دووەم شارەزاییان لە فەرهەنگسازی هەبێ کە بە شێوەیەکی هونەری فەرهەنگەکە دێتە ئاراوە.

زاراوەی فەرهەنگ :

فەرهەنگ وشەیەکی کوردی کۆنە (جەمال نەبەز) دەڵێ: وشەیەکی کوردی کۆنە لە فرەهەنگەوە هاتووە (فرە) بەواتای زۆر و زەبەنگ دێ (هەنگ، سەنگ) بەواتای گرانی و نرخ و برِ دێ. بەرپەرچی ئەوانە دەداتەوە کە دەڵێن وشەیەکی فارسییە ئەسلی وشەکە دەگەڕێنیتەوە بۆ کوردی، ڕاستە فارسەکان بەکاری دەهێنن بەڵام فارسەکان لە کوردیان وەرگرتووە.

لەزمانی کوردی چەندین زاراوەی تر بەکاردێ(قاموس، وشەنامە ،فەرهەنگۆک)

کەواتە

فەرهەنگ: ئەو کتێبەیە، کە وشەکانی زمانێکی دیاریکراوی تێدایە و بە پێی ئەلفبێی زمانەکە یان سیتەمێکی تر وشەکانی ڕێزکراوە و واتاکانی لێکدراوەتەوە، بەهەمان زمان یان زمانێکی تر زانیاری لەبارەی وشەکان دراوە.

ئەم فەرهەنگانەی کە بە تاکە زمانێک نووسراوە ئەم زانیارییانەی خوارەوەی تێدایە:

-شێوەی نووسینی وشە.

-شێوەی گۆکردنی وشە.

-جۆری وشەکان وەک : ناو، کار، .....

-شێوەی رۆنان وەک : ناوی بکەر، ناوی بەرکار،

-ئەو پێشگر و پاشگرانەی کە پێوەی دەلکێت.

-گۆڕانی وتاکە بە پێی مێژوو.

-واتای کۆن و نویَ ی وشەکە.

-واتای مردووی وشەکان.

-واتای لە زارە جیاجیاکان یان ئەو وشانەی کە بۆ بابەتێکی دیاریکراو بەکاردێت.

جۆرەکانی فەرهەنگ: لەڕووی روخسارەوە:

١- فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی:

ئەم جۆرە فەرهەنگەیە کە لەنێو زمانی نەتەوەییە دەکرێت دیالێکتە جیاوازەکانی زمان, وەک فەرهەنگی کوردی- کوردی بە هەردوو بەشە دیالێکتی کرمانجی خواروو- هەورەمانی.

فەرهەنگی (خاڵ)ی (کوردی ـ کوردی) لە ساڵی ١٩٦٠- ١٩٦٤ چاپکراوە لەلایەن (شێخ مەحمەدی خاڵ) دانراوە.

٢-فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی ـ بیانی:

ئەم جۆرە فەرهەنگەیە, کە لەنێوان دوو زمانی جیاواز نووسراوەتەوە,واتە بەرامبەرەکەی بەیەکێ لە زمانەکانی جیهان نوسراوەتەوە وەک: فەرهەنگی(کوردی – روسی)

بۆنموونە : فەرهەنگی (کوردی- ئینگلیزی) کە لەلایەن تۆفیق وەهبی و س.ج ئەدمۆندز لە لەندەن نوسراوەو بڵاوکراوەتەوە.

(ئەستێرە گەشە) (کوردی- عەربی) فازل نیزام الدین.

٣-فەرهەنگی زمانی (بیانی – نەتەوەیی):

ئەم جۆرە لە نێوان دوو زمان دایە بەیەکێ لە زمانەبیانییەکان دەنوسرێ بەرامبەرەکەشی بە زمانی نەتەوەیي تۆمار دەکرێت. واتە بە پێچەوانەی جۆری دووەمیانە وەکو فەرهەنگی (ئینگلیزی - کوردی)

بۆنموونە : فەرهەنگی خەبەرنامە ، (ئەرمەنی-کوردی)لەلایەن (سەمەندێ سلبەند ئارامێ چاچان) لە یەریڤان لەساڵی ١٩٥٧ بڵاوکراوەتەوە ٢٣ هەزار وشەی بەخۆیەوە گرتووە.

جۆرەکانی فەرهەنگ لەڕووی ناوەڕۆکەوە:

١- فەرهەنگی گشتی:

ئەم فەرهەنگە گرنگی بە جۆری وشە دەدات واتاکەی لێکدەداتەوە و سەرچاوەی پەیدابوونی وشەکەو پێناسەیان دەکات لایەنی ڕێزمانییەکەی: کارە ، ناوە ، هاوەلناوە...... لێکدراوە ، دارژاوە....چۆن لە ڕستە بەکاردێ دەوری لە ڕستە چییە. فەرهەنگی گشتی کە فەرهەنگێکی دوانەییە وشەکانی زمانێکی زگماک بە زمانێک یان چەند زمانێکی بیانی دەخاتەڕوو و ڕوونیان دەکاتەوە بەو شێوازەی کە لەسەرەوە باسمان کرد، یان بە پێچەوانەوە بە کەرسەی زمانی بێگانە زمانی زگماک لێکدەدرێتەوە.

واتە ئەو جۆرە فەرهەنگەیە کە زۆربەی بوارە جیاجیاکان لە خۆ دەگرێت کە وشەو زاراوەکانی تێدا کۆدەکرێتەوە و لێکدەدرێتەوە.

٢- فەرهەنگی زمانی:

وشەکانی زمان ڕووندەکاتەوە و شوێنەکانی لە بەکارهێنان دەخاتەڕوو.

٣- فەرهەنگی ئیتمۆلۆجی :

لەسەرچاوەی پەیدابوون یان وەرگرتنی وشەکانی زمان دەکۆلێتەوە و لەم جۆرە فەرهەنگە دەیانخاتە ڕوو ، واتە بنج و بنەوان و شێوە و بنچینەی وشەکان دەخاتەروو واتە (مێژووییە): لە چۆنیەتی پەیدابوونی و پەرەسەندنی واتاکانی چەند گۆرانی بەسەرداهاتووە تا ئێستا وە سەر بەکام لقەزمان بووە و پەیوەندی بەو لقە زمانە چییە. بۆنموونە:

وشەی نایاب لە دوو مۆرفیم (نا) نەرێ و (یاب) ڕەگی (یافتن) واتە دۆزینەوە فارسییە، وشەی نایاب واتە نادۆزێتەوە دەدات واتە دەگمەنە.

- بەدوای بنچینەی وشەکە دەگەڕێن کە سەر بەکام لقە زمانە.
- وە بەدوای وشەکە دەگەڕێن ئایا وشەکە مردووە یان وشەی نوێی زمانەکەیە.

٤- فەرهەنگی تایبەتی (پسپۆری)

ئەم جۆرە تایبەتە بە وشە و زاراوەکانی بوارێکی تایبەت و دیاریکراو بۆ نموونە فەرهەنگی سیاسی یان پزیشکی. تایبەتە بە وشە و زاراوەکانی پسپۆرییەکی تایبەت وەک : پزیشکی و دادوەری و وەرزشی و...هتد بۆنموونە: فەرهەنگی دیوانی شاعیران، نالی، سالم ، کوردی هەندی وشەی تایبەتی شاعیرانیان لیکدایتەوە ، (فەرهەنگی کوشتوکاڵ) ١٩٧٢-١٩٧٣ ئەوفەرهەنگە فۆلکلۆریە زیاترلەوەی زانستی بێت نوسەر چەند هێمایەکی لەسەر وشەکان داناوە تا بزانرێت کە ئەو وشەیە سەر بە چ ناوچەیەکە. نوسەر توانیویەتی هەزار وشەی کوردی لە نەمان بپارێزێت. (حەمەسالح فەرهادی)٢٠٠٧ چەپکێک لەزاراوەگەلی کشتوکاڵی لەبڵاوکراوەکانی کۆری زانیاری کورد

.***هەروەها فەرهەنگی بابەتیش*** لقەکە یان جۆرەکە لە فەرهەنگی تایبەتی ، لە یەک فەرهەنگدا وشەکانی بە پێی واتا رێکدەخات، واتە بە پێی بوار وەک بواری رەنگ، بواری لێنان، بواری خزمایەتی... هتد

٥- ئینسكلۆپیدیا:Encyclopedias

(زانیاری نامە) سەرچاوەیەكی گەنجینەییە لە ڕێگایەوە دەتوانین بە خێرایی كورتە شارەزاییەكی گشتی وەربگرین، چونكە زانیارییەكی زۆری تێدایە، ئنسكلۆپیدیا زۆرترین زانیاری لە بارەی ڕووداو و مێژوو و كەسایەتییەكان لە خۆدەگرێت. واتە زانیاری وەرناگیرێت لەبارەی وشەكە لەرووی پێكهاتەو بنچینەی وشەكەو چۆنیەتی بەكارهێنانی وشەكە ئایا ناوە كارە بەلكو زانیاری و ڕوونكردنەوە لەبارەی ئەو دیاردەیە دەدات كە دابەشی سەر چەند بوارێكیان دەكات بۆ نموونە هەموو زانیارییەك لەبارەی (فرۆكە) یان ئۆقیانوس ،

٦- فەرهەنگی وێنەیی:

لەم جۆرە فەرهەنگەدا ئەو وشانە کە تایبەتن بە بابەتێکی دیاریکراو لە ڕێگەی کۆمەڵە وێنەیەک ڕووندەکرێنەوە دواتر ژمارە دەدرێتە هەر بەشێکی وردی وێنەکە، وشەی گونجاویش لە بەرامبەر ژمارەی هەربەشێکی وێنەکان دادەنرێت. بیرۆکەی ئەم کارە بۆ زماننناسی ئەڵمانی (دودن) دەگەرێتەوە، دوای ئەوەی تێبینی کرد کە زۆربەی وشە نامۆکان بەرجەستەن نەک واتایی.

ئەرکی فەرهەنگ:

ئەمانەی خوارەوە گرنگترین ئەرکی فەرهەنگە:

-پێدانی واتای وشە

-نیشاندانی رێنووس

-بنچینەی دارشتن و داتاشینی وشەکان.

-پێدانی زانیاری وشەسازی و رێزمانی.

-خستنەڕووی زانیاری بەکارهێنان.

-خستنەڕووی زانیاری ئینسکلۆپیدایی.

فەرهەنگی كوردی:

كورد مێژوویەكی زۆر كۆنی نییە لەگەڵ فەرهەنگ و دەتوانین (نەوبەهار) ی شاعیری گەورەی كورد ئەحمەدی خانی بە یەكەم فەرهەنگی كوردی دابنێیین، یەكەم كاری كورد لە بواری فەرهەنگدا دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدەهەم (١٦٨٢-١٦٨٣) كە یەكەمین فەرهەنگی كوردی (نەوبەهار)

ئەم فەرهەنگە بریتی یە لە فەرهەنگێکی بچووک کە بە (زمانی عەرەبی- کوردی) بە دیالێکتی کرمانجی سەروو نوسراوەتەوە و زیاتر بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی نووسراوە نەوەک خزمەتکردنی زمانی کوردی، هەروەها بەشێوەی هۆنراوەیی نووسراوە. ئەم فەرهەنگەی بۆ منداڵانی کورد داناوە بۆ ئەوەی فێری زمانی عەرەبی ببن.

- پ،س،پالاس، ساڵی ١٧٨٧ز لە کتێبی (فەرهەنگی بەراوردی هەموو زمان و شێوەکان)دا ٢٧٣ وشەی بەدووسەد زمانی ئەوروپایی و ڕۆژهەڵاتی هەمبەرکردوون کە (کوردی) یەکێکە لەوان.

فەرهەنگی شێخ مارفی نۆدەیی دێ بە ناوی (ئەحمەدی) کە لە ساڵی (١٧٩٥)ز نووسراوە، ئەمەشیان هەر بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی یە کە فەرهەنگێکی (عەرەبی- کوردی)یە.و لە ساڵی ١٩٢٧ لە چاپخانەی زاری کرمانجی لە رەواندوز چاپکراوەتەوە.

<u>ئەم فەرهەنگەی (شێخ مارف نۆدەی) و فەرهەنگەکەی نەوبەهاری (ئەحمەدی خانی) بەشێوەی شیعر بوونە.</u>

لەماوەی جەنگی جیهانی یەکەمدا هیچ فەرهەنگێکی کوردی نابینینەوە کە خاوەنەکەی کورد بێت، تەنیا لەو سەردەمە رۆژهەڵاتناسەکان ئەوانەی لەو ناوچانە مابوونەوە وەکو (مێجەرسۆن) لە ساڵی (١٩١٣) لە لەندەن فەرهەنگێکی (ئینگلیزی- کوردی) نووسیوە.

ساڵی ١٩٩٠ (هەنبانەبۆرینە)ی هەژاری موکریانی (کوردی-کوردی-فارسی) . لەپێشەکیەکەی نووسیەتی ئێمە لەبەر نەبوونی فەرهەنگ هەزاران زاراوەو وشەی رەنگین و بەنرخ و سەنگینمان لەگەڵ گۆرانی زەمانە لەدەست داوە چونکە بۆمان نەنوسراوەتەوە.

فەرهەنگی سەردەمیانە : فەرهەنگەکەی (قامووسی زبانی کوردییە) لەلایەن عەبدولرەحمانی زەبیحی کە لە ساڵی ١٩٨٨ چاپکراوە .

<u>فەرهەنگی ڕیشەی وشەی کوردی</u> لەلایەن فەرهەنگنووسی مەهابادی <u>عەلی نانەوازادە</u> فەرهەنگنووس,نووسەر و وەرگێڕی کورد ساڵی ١٩٦٠ لە شاری مەهاباد لە دایک بووە و ئێستاکە لە تاراوگە دەژی و نیشتەجێی وڵاتی سویدە.

گرینگترین پرۆژەی ناوبراو بریتییە لە فەرهەنگی ڕیشەی وشەی کوردی"کە هەتا ئێستا ٥ بەرگی لێ بڵاو بووەتەوە.

فەرهەنگی هەرمان.(٢٠٠٥) بەرگی یەکەم. هەولێر.

فەرهەنگی ڕیشەی وشەی کوردی(٢٠١٧).بەرگی یەکەم. سوید. ستۆکهۆڵم .

بەردەوام بوو تا <u>(٢٠٢١). بەرگی پێنجەم.سوید. ستۆکهۆڵم.</u>